

ПРИЙНЯТТЯ ТА ВІДМОВА ВІД СПАДЩИНИ ЯК ЗДІЙСНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА СПАДКУВАННЯ

Козловська Л. В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України*

У статті розглядаються прийняття та відмова від спадщини як право чини, спрямовані на здійснення суб'єктивного права спадкування. Розкриваються теоретичні та практичні аспекти диспозитивності цивільно-правового регулювання прийняття та відмови від спадщини.

Ключові слова: спадкування, спадщина, прийняття спадщини, відмова від спадщини.

Прийняття спадщини є незмінно актуальною проблемою правозастосування у судовій та нотаріальній практиці України. Теоретичні питання цього інституту у вітчизняній юридичній літературі розглядаються майже всіма вченими, які займаються дослідженнями в галузі спадкування, зокрема, Ю. О. Заїкою, І. В. Жилінковою, Є. О. Мічуріним, З. В. Ромовською, Є. О. Рябоконею, І. В. Спасибо-Фатєєвою, С. Я. Фурсою та іншими науковцями. На сьогодні непоодинокими є пропозиції окремих суддів, апеляційних судів, вчених-теоретиків щодо внесення змін до норм книги шостої Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), які регулюють прийняття спадщини. Це обґрунтовується необхідністю передбачити механізм для попередження численних звернень до суду з позовами про визначення додаткового строку для прийняття спадщини. **Метою статті** є дослідження характеристики основних засад правового регулювання здійснення суб'єктивного права спадкування шляхом вчинення правочинів прийняття та відмови від спадщини.

Поняття «спадкові права» позначає сукупність суб'єктивних прав, які реалізуються у майнових відносинах у зв'язку із смертю фізичної особи. Серед всієї сукупності спадкових прав первинним є право спадкування як особливе суб'єктивне цивільне право. З виникненням та здійсненням цього права пов'язується можливість виникнення та здійснення інших спадкових прав та перехід прав і обов'язків, які складають спадщину, до спадкоємця як універсального правонаступника спадкодавця. Всупереч назві ст. 1223 ЦК України «Поняття права на спадкування», сутність суб'єктивного права спадкування її змістом не розкривається, а лише встановлюється загальний порядок визначення осіб, які мають право на спадкування.

Особливість суб'єктивного права спадкування полягає в тому, що воно виникає незалежно від волі його суб'єкта-спадкоємця, але може бути здійснене лише вчиненням правочину прийняття або відмови від спадщини. Вчиненням правочину прийняття спадщини відбувається спадкування як перехід прав і обов'язків, які складають спадщину, від спадкодавця до спадкоємців. Ми вважаємо, що суб'єктивне право спадкування може розглядатися як повноваження на прийняття чи відмову від спадщини. Нормативне підтвердження щодо цього ми знаходимо у ст. 1274 ЦК України, зміст якої вказує, що зазначене суб'єктивне право розуміється законодавцем виключно як право прийняти спадщину чи відмовитись від прийняття спадщини. Відповідно до ст. 1274 ЦК України в межах таких повноважень спадкоємець може також розпорядитись своїм правом. Це означає, що спадкоємець не володіє повним обсягом автономного волевиявлення щодо розпорядження суб'єктивним правом спадкування, яке таким чином походить від волевиявлення спадкодавця, але в силу належності йому суб'єктивного права спадкування, волевиявлення спадкоємця визначає механізм реалізації права прирощення спадкових часток при спадкуванні за заповітом (ч. 1 ст. 1274 ЦК України) або черговість закликання до спадкування спадкоємців за законом (ч. 2 ст. 1274 ЦК України). Ознака обмеженої відчужуваності додатково підтверджує самостійний характер суб'єктивного права спадкування як права на прийняття чи відмову від спадщини.

Потребує вирішення питання, яке саме суб'єктивне право здійснюється шляхом прийняття спадщини. Визначення права на спадкування як абсолютного майнового права є вірним [4, с.192–197], але разом з тим не являється достатнім для розуміння його правової природи та визначення особливостей його здійснення та захисту. На нашу думку, йдеться про право на спадщину як особливий об'єкт суб'єктивних цивільних прав. Законодавчим поняттям спадщини охоплюються суб'єктивні цивільні права та обов'язки різної правової природи: речові права, в тому числі право власності, зобов'язальні права, корпоративні права. Кожне з них може мати законодавчо встановлений особливий порядок набуття, і тільки шляхом дотримання такого порядку відбувається набуття відповідного суб'єктивного права. Якщо в законодавстві не встановлено особливого правового режиму набуття майнових прав, одночасно відбувається набуття права на спадщину та визначених прав. Наприклад, права власності на майно, право вимоги до третьої особи тощо. Отже, право на спадщину як майнове право виникає з часу прийняття спадщини – вчинення спадкоємцем правочину прийняття спадщини, а також за сукупністю умов, встановлених законодавцем для спадкування у порядку спадкової трансмісії (ст. 1276 ЦК України).

Зміст суб'єктивного права, яке виникає у спадкоємця, впливає на порядок набуття спадщини. Найбільш явним чином це прослідковується в законодавствах, де послідовно дотримано концептуальної визначеності

спадкування як універсального правонаступництва. Так, універсальне правонаступництво в цивільному праві Франції, яке розповсюджується лише на спадкоємців за законом (обов'язкових спадкоємців), володіє формальними процедурними ознаками – спадкоємці, на користь яких спадкодавець встановив в заповіті універсальний легат, можуть отримати спадщину лише засобом пред'явлення відповідної вимоги спадкоємцям. Якщо обов'язкові спадкоємці відсутні, універсальний легатарій може вступити у володіння спадщиною самостійно. На відміну від універсальних легатаріїв, які за відсутності обов'язкових спадкоємців можуть вступити у володіння спадщиною самостійно, дольовий легатарій завжди повинен вимагати видачі заповіданого майна у спадкоємців, за якими закон закріплює обов'язкову частку, за відсутності таких – в універсальних легатаріїв, за їх відсутності – в інших спадкоємців, які закликаються до спадкування в порядку, передбаченому титулом ЦК Франції «Про спадкування» [2, с. 696].

Характеристики прийняття спадщини в законодавствах, які передбачають універсальність спадкового правонаступництва, майже тотожні [5, с. 205]. Із прийняттям ЦК Російської Федерації, ст. 1110 якого визначено універсальний характер спадкування, російські дослідники спадкового права констатували «нове розуміння» принципу універсальності спадкового правонаступництва [8, с. 37–38]. В Україні подібне розуміння принципу універсальності спадкового правонаступництва, яке не назване прямо в ЦК України, реалізується в законодавчих новелах щодо інституту прийняття спадщини. Основним чином це стосується диференціації прийняття спадщини за різними підставами та відкличності прийняття та відмови від спадщини.

В цивільному праві України, як і в цивільному праві інших країн континентальної системи права, в яких спадкування розглядається в якості універсального правонаступництва, правочин прийняття та відмови від спадщини характеризується як такий, що не може здійснюватись з умовою чи із застереженням. Частиною 2 ст. 1268 ЦК України встановлено: «Не допускається прийняття спадщини з умовою чи із застереженням». Ця норма тривалий час тлумачилась як така, що забороняє прийняття спадщини за законом і відмову від прийняття спадщини за заповітом.

Безвідкличність або безповоротність прийняття та відмови від спадщини як ознака універсального характеру спадкування в ЦК України була спростована змістом ч. 5 ст. 1269 та ч. 6 ст. 1273 ЦК України. Також за змістом ч. 5 ст. 1275 ЦК України відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування за законом, тобто спадкоємець має право подати заяву до нотаріальної контори про відмову від спадщини за заповітом і прийняти спадщину за законом.

Аналіз змісту вказаних норм вказує на те, що безумовність та беззастережність прийняття та відмови від спадщини вже не розуміється як безвідкличність (безповоротність) прийняття та відмови від спадщини. Принцип римського спадкового права і так званої римської системи прийняття спадщини «Одного разу спадкоємець – спадкоємець назавжди» не дотримується настільки послідовно, як це мало місце ще в цивільному законодавстві радянської доби.

Історично склалися дві системи прийняття спадщини, які отримали назву германської та римської системи [3, с. 38–39]. В основі германської системи знаходяться положення про набуття спадщини автоматично, в силу закону. Щодо римської системи превалює ідея добровільного прийняття спадщини засобом вчинення юридично значущих дій. В римському приватному праві це пов'язувалось із необмеженим характером відповідальності спадкоємців за зобов'язаннями спадкодавця. Положення щодо переходу в порядку спадкування обов'язків спадкодавця в повному обсязі збережені в багатьох сучасних європейських законодавствах, в тому числі у Франції, Німеччині.

Разом з тим саме в цих законодавствах закріплено систему набуття спадкоємцем спадщини в силу закону. Вона знаходиться в основі інституту прийняття спадщини та відмови від спадщини, врегульованого Німецьким цивільним уложенням (НЦУ). Відповідно до § 1942 НЦУ спадщина переходить до закликаного спадкоємця із збереженням за ним права відмовитися від спадщини (перехід спадщини). Іншими нормами НЦУ конкретизовано правила набуття спадщини за системою відмови. Спадкоємець не може відмовитись від спадщини, якщо він її прийняв або збіг термін, встановлений для відмови; із збігом строку спадщина вважається прийнятою. При цьому встановлюється строк для відмови від спадщини, яку може бути здійснено протягом шести тижнів з часу коли спадкоємець взнав про перехід спадщини та про підстави закликання його до спадкування [1, с. 489].

В ЦК України відбулося поєднання двох вказаних систем із переважаючими елементами системи прийняття спадщини. Рецепцію римської системи прийняття спадщини в законодавствах, які не передбачають необмеженої відповідальності спадкоємця за зобов'язаннями спадкодавця, можна пояснити саме історичною традицією. Адже функціональна доцільність системи прийняття спадщини порівняно із системою відмови від спадщини значно нижча. Це підтверджується судовою статистикою, за даними якої не важко встановити, що справи за позовами спадкоємців про визначення додаткового строку для прийняття спадщини є однією із найбільш поширених категорій в структурі спадкових справ.

Суб'єктивне право спадкування має характер права, обмеженого в часі. Строк на прийняття спадщини є за своєю правовою природою строком здійснення права. Пропущення такого строку означає, що суб'єктивне спадкове право не було здійснене у встановлені строки. В цьому випадку захист суб'єктивного права на прийняття спадщини здійснюється в судовому порядку шляхом визначення додаткового строку для прийняття спадщини.

Особливістю спорів про визначення додаткового строку для прийняття спадщини є те, що задоволення позовних вимог про визначення додаткового строку для прийняття спадщини не може вважатись вирішенням спору про право із присудженням спадкового майна. Мотивувальна частина відповідного судового рішення, яка не має обов'язкового значення, містить вказівку на правовий статус особи, яка звертається з вимогою. Якщо виходити із природи суб'єктивного права спадкування, зміст якого полягає у повноваженні прийняти спадщину або відмовитись від спадщини, то на час ухвалення судового рішення таке право не може вважатись здійсненим, то ж присудження частки в спадковому майні буде передчасним. Тобто неможливе заявлення вимог про визначення додаткового строку для прийняття спадщини та одночасне заявлення вимог про виділення частки в спадщині, поділ спадкового майна тощо.

На відміну від практики застосування норм ЦК УРСР, де рішення суду про продовження строку на прийняття спадщини відповідно до заявлених позовних вимог мало містити також присудження спадкового майна, ч. 3 ст. 1272 ЦК України визначено, що за позовом спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини, суд може визначити йому додатковий строк, достатній для подання заяви про прийняття спадщини.

Тому помилковим є визначення судом додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини та одночасне визнання тим же рішенням суду права спадкоємця на спадкове майно, що не відповідає ч. 3 ст. 1272 ЦК України.

Прийняття спадщини реалізується як у правовідносинах за участю нотаріуса, так і в правовідносинах, учасниками яких є спадкоємці. Це породжує питання про правову природу суб'єктивного права на прийняття спадщини та зобов'язаних осіб у правовідносинах із прийняття спадщини, яке потребує окремого дослідження. Враховуючи нотаріальний порядок оформлення спадкових прав, захист суб'єктивного права на прийняття спадщини здійснюється в судовому порядку шляхом визначення додаткового строку для прийняття спадщини або шляхом оскарження дій нотаріуса у відмові в прийнятті заяви про прийняття спадщини, або ж видачі свідоцтва про право на спадщину з тих підстав, що спадкоємець, на думку нотаріуса, є таким, що не прийняв спадщину і у зв'язку із цим не має права на спадщину і отримання свідоцтва про право на спадщину.

«Форма прийняття спадщини може бути явною або такою, що мається на увазі» [5, с. 215]. Прийняття спадщини особами, які проживали разом із спадкодавцем, – це правочин, який вчиняється шляхом утримання від дій. Так, відповідно до ч. 3, ч. 4 ст. 1268 ЦК України спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом строку, встановленого статтею 1270 цього Кодексу, він не заявив про відмову від спадщини. Малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків, встановлених частинами другою – четвертою статті 1273 цього Кодексу, тобто, крім випадків відмови від спадщини у встановленому законодавством порядку. Вказані норми ЦК України встановлюють додаткові гарантії охорони спадкових прав малолітніх, неповнолітніх, недієздатних осіб, а також осіб із обмеженою дієздатністю. Зазначені особи вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків їхньої відмови від спадщини, а щодо малолітніх та недієздатних осіб – відмови, здійсненої від їхнього імені батьками (усиновлювачами), опікуном з дозволу органу опіки та піклування.

Щодо визначення додаткового строку для прийняття спадщини неврахування змісту вказаних норм має наслідком ухвалення судами рішень, які надалі скасовуються судами вищих інстанцій. Наприклад, у випадках набуття спадщини недієздатною особою за відсутності в матеріалах справи постанови нотаріуса про відмову у видачі свідоцтва про право на спадщину немає підстав для визначення додаткового строку для прийняття спадщини.

Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, має подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини (ч. 1 ст. 1269 ЦК України). Заява про прийняття спадщини подається до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини особисто або ж може бути надіслана поштою (п. 3.5. Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції від 22.02.2012 року №296/5).

Прийняття спадщини – це формальний правочин за своїм змістом. На відміну від інших односторонніх правочинів, він не може мати самостійної юридичної сили, а входить до юридичного складу спадкування. Причому є завершальним у накопиченні юридичного складу спадкування. «Прийняття спадщини – акт виключного значення, оскільки саме у момент прийняття спадщини настає спадкове правонаступництво з зворотньою силою до часу відкриття спадщини» [10, С. 414]. Внаслідок вчинення правочину прийняття спадщини у особи виникає право на спадщину як самостійне майнове право, об'єктом якого є саме спадщина (ч. 5 ст. 1268 ЦК України) [6, с. 143 – 151].

Якщо особа закликає до спадкування вчинить односторонній правочин відмови від спадщини, такий юридичний склад спадкового правонаступництва буде кваліфікуватись як незавершений. Але відмова від спадщини може виступати в якості юридичного факту, що входить до юридичного складу спадкування інших спадкоємців, суб'єктивне спадкове право яких залежить від відпадання інших спадкоємців. У цьому випадку завершуючим юридичним фактом юридичного складу спадкування буде прийняття спадщини іншими спадкоємцями.

Незалежно від характеристики правочину відмови від спадщини в юридичному складі підстав спадкування, його вчинення також є здійсненням суб'єктивного права спадкування. З цих міркувань видається аргументованою думка, що визначення додаткового строку за вимогою спадкоємця можливе як для прийняття спадщини, так і

відмови від прийняття спадщини, у тому числі й направленої відмови на користь визначеного спадкоємця [7]. Вихідним положенням є те, що спадкоємець не зміг здійснити своє суб'єктивне право спадкування у визначені законодавством строки з поважної причини. Значення юридичного факту, який входить до юридичного складу спадкування іншої особи, буде мати направлена відмова від спадщини. Саме в цьому вбачається реальний зміст обмеження суб'єктивного права спадкування у зв'язку із недопущенням визначення додаткового строку для відмови від спадщини. Проте зміст ч. 3 ст. 1273 ЦК України вказує лише на повноваження суду визначити додатковий строк для подання заяви про прийняття спадщини.

Отже, суб'єктивне право спадкування, як особливе цивільне право майнового характеру, є повноваженням спадкоємця прийняти або відмовитись від прийняття спадщини. Здійснення суб'єктивного права спадкування у вітчизняному цивільному праві характеризується диспозитивністю щодо прийняття спадщини або відмови від прийняття спадщини, направленої відмови від прийняття спадщини, а також підстав закликання до спадкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Гражданское уложение Германии = Deutsches Burgererliches Gesetzbuch mit Einfuhrungsgesetz*: ввод. закон к Гражд. Уложению; пер. с нем. / [В. Бергман, введ., сост.]; науч. редакторы – А. Л. Маковский [и др.]. – 2-е изд., доп. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 816 с.
2. *Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона)* / Пер. с франц. В. Захватаев / Предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев / Отв. ред. А. Довгерт. – К.: Истина, 2006. – 1008 с.
3. *Бугаевский А. А.* Советское наследственное право. Одесса, 1926. – 122 с.
4. *Гражданское право : актуальные проблемы теории и практики* / Под общ. ред. В.А. Белова. – М.: Издательство Юрайт, 2009. – 993 с.
5. *Гонгало Ю.Б.* Юридические факты в наследственном праве России и Франции: сравнительно-правовое исследование. – М.: Статут, 2010 – 310 с.
6. *Козловська Л. В.* Співвідношення понять спадкування та набуття права власності в порядку спадкування // *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. – 2013. – № 1 (10). – С. 143–151.
7. *Лиманский Г.С.* Наследственное правоотношение: теоретико-методологические и практические проблемы: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 / Г. С. Лиманский – Москва, 2006 – 428 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу до код.: <http://www.dissercat.com/>.
8. *Наследственное право* / Булаевский Б.А. и др.; отв. ред. К.Б. Ярошенко. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – (Ин-т законодательства и сравн. правоведения при Правительстве Рос. Федерации). – 448 с.
9. *Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар* (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) – Т. 12 : Спадкове право / За ред. проф. І. В. Спасько-Фатєєвої – Х. : ФО-П Колісник А. А., 2009. – 544 с. – (Серія «Коментарі та аналітика»).
10. *Черепашин Б. Б.* Правопреемство по советскому гражданскому праву // *Труды по гражданскому праву*. – М.: Статут, 2001. – 479 с.

The article deals with acceptance and rejection from heritage as legal actions directed at execution of subjective right to inheriting. Theoretical and practical aspects of dispositiveness of civil and criminal regulation of acceptance and rejection from heritage are highlighted

В статье рассматриваются принятие наследства и отказ от наследства как сделки, направленные на осуществление субъективного права наследования. Раскрываются теоретические и практические аспекты диспозитивности гражданско-правового регулирования принятия и отказа от наследства.

ПОНЯТТЯ ТА ПРОВОА ПРИРОДА ІНОЗЕМНОГО ЕЛЕМЕНТА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Косовський Л. М.,

здобувач НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

Статтю присвячено дослідженню правової природи та змісту поняття «іноземний елемент» в цивільному судочинстві України. Розроблено та запропоновано висновки щодо вдосконалення понятійного апарату цивільного процесуального законодавства.

Ключові слова: іноземний елемент, кваліфікуюча ознака, приватноправові відносини, цивільний процес.

Кожній людині відповідно до вимог міжнародно-правових актів, зокрема статті 8 Загальної декларації прав людини 1948 р. (далі – Декларація), гарантовано право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами у разі порушення її основних прав, наданих законодавством. Нормами Конституції та